

Towards the Historical Research in Czech and Russian Phraseology

The paper deals with the problem of the dissatisfactory situation in the historical researches in the phraseology. Czech and Russian phraseology have a lot of archaic elements. Author describes different type of archaic components and their changes.

Keywords: Czech, Russian, phraseology, idioms, archaic components, historical researches

prof. Ludmila Stěpanova, CSc.
Katedra slavistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
tř. Svobody 26
771 80 Olomouc
ludmila.stepanova@upol.cz

K HISTORICKÉMU STUDIU ČESKÉ A RUSKÉ FRAZEOLOGIE

LUDMILA STĚPANOVA

Zrod frazeologie jako samostatné lingvistické disciplíny spadá do druhé poloviny 20. století, proto je často nazývána mladou disciplínou. Termín *frazeologie* poprvé použil ve svých pracích švýcarský lingvista francouzského původu Charles Bally (1865–1947), který jako první systematizoval slovní spojení ve svých dílech *Precis de stylistique* (1905) a *Traité de stylistique française* (1909). Myšlenky Ch. Ballyho se staly základem pro práce ruského jazykovědce V. V. Vinogradova, který vypracoval klasifikaci frazémů podle stupně spjatosti komponentů, tj. podle toho, do jaké míry souvisí význam rčení s významy jeho komponentů (Vinogradov 1977). Teorie V. V. Vinogradova dala impuls k aktivnímu studiu frazeologie v Rusku, Německu a dalších zemích.

Konec 20. století byl érou bouřlivého vývoje frazeologie ve slovanských zemích: byly vyřešeny četné teoretické a praktické otázky frazeologie, určeny hranice různých typů ustálených spojení, vznikly cenné frazeografické práce. Ovšem některé problémy zůstávají nevyřešené, včetně jednotného termínu pro jednotku frazeologie, srov. slova F. Čermáka: „This state of affairs is also reflected in the inability of linguists to even agree on a common term for the central unit of the field. It is *idiom* and *phraseme* which seem now to be becoming more and more acceptable but they are still far from replacing hundreds of alternative and mostly traditional native terms used, for the same thing, in various European languages.“ (Čermák 2001b: 2)

Většina prací je věnována otázkám synchronní frazeologie. Historická frazeologie ale stále zůstává jednou z dosud neprobádaných oblastí. Čím intenzivněji se vyvíjí frazeologie jako samostatná lingvistická disciplína, tím zřetelnější je propast mezi její synchronní rozpracovaností a nedostatečným studiem diachronního aspektu. Příčinu tohoto paradoxu spatřuje V. Mokienko v tom, že lingvistické studium frazeologie začalo v době, kdy srovnávací historická jazykověda už splnila své úkoly (ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století byly například založeny historická fonetika, historická morfologie, historická lexikologie, syntax aj., byly vydány fundamentální etymologické slovníky evropských jazyků atd.) a do popředí zájmu se dostala synchronní, sociální a psychologická lingvistika (Mokienko 1993). Frazeologie jako věda tehdy prakticky neexistovala, rčení zůstávala oblastí bádání kulturologů – etnografů, mytologů, folkloristů. Tak vznikly sbírky rčení a přísloví, které sice mohou poskytnout cenný materiál, ale i na těch zdařilejších leží stín kulturologických zájmů 20. století.

V současné etapě se nedostatečná rozpracovanost historické frazeologie evropských jazyků pociťuje stále silněji: „Eine zusammenhängende

Geschichte der deutschen Phraseologie zu schreiben, ist [...] noch nicht möglich. Zwar gibt es eine Fülle von volkskundlichen Untersuchungen zur Herkunft einzelner Phraseologismen und auch sprachhistorische phraseologische Sammlungen zu bestimmten Autoren, doch liegen Forschungen mit im engeren Sinne linguistischen Fragestellungen erst zu einigen Perioden der Sprachgeschichte vor“ (Burger, Linke 1998: 743).

V posledních desetiletích 20. století vznikla řada prací, které se snaží tuto historickou zaostalost současné frazeologie překonat. Jsou to především práce N. Tolstého, V. Mokienka, A. Fedorova, L. Kostučukové, J. Soloduba, H. Burgera, A. Linke, F. Čermáka, J. Mlacka, J. Skladané aj.

Metodologie diachronní analýzy frazeologie je v současné době aktivně rozpracovávána v pracích V. Mokienka, který dokázal, že ve sporných etymologiích mají větší váhu nikoliv extralingvistické (historické, etnografické nebo folkloristické) faktory, nýbrž lingvistické argumenty (Mokienko 1973, 1989). Jeho bádání potvrdila myšlenku N. Tolstého o tom, že historicko-etymologický výzkum frazémů se musí zásadně lišit od diachronní analýzy lexika (Tolstoj 1995).

Současná historická frazeologie samozřejmě neodmítá ani extralingvistické informace, jen předpokládá, že mimojazykové skutečnosti budou brány v úvahu teprve po zvážení poznatků lingvistických, srovnej slova R. Eckerta: „Рождение фразеологической единицы [...] не сводится к простому переосмыслению изолированного словосочетания, а происходит на широком и сложном фоне влияний и взаимовлияний языковых и внеязыковых факторов. Что касается последних, то они предполагают глубокое и всестороннее изучение материальной и духовной культуры русского народа в прошлом и настоящем.“ (Eckert 1990: 16–17)

V této práci se soustředíme na popis českých a ruských frazémů s archaickými komponenty, které nám uchovávají svědectví starých dob. Jak už bylo prokázáno, rčení se používala odpradáвна, četná více nebo méně ustálená slovní spojení lze najít již v textech starých památek. Např. v nejstarší české rýmované kronice tak zvaného Dalimila (konec 13. až začátek 14. století) (*dále jen DK*), která popisuje dějiny české země, počínaje (v souladu s tradicemi středověkých kronik) potopou světa a konče rokem 1314, jsme zaznamenali i řadu frazémů, které si dodnes uchovaly stejný tvar i význam (samozřejmě s přihlédnutím k zákonitým fonetickým a gramatickým změnám): *na mysl vníti, mieti na mysl, mieti čest i chválu, mieti za zlé a některé další*.

Časově nejvytrvalejšími, nejstabilnějšími, jak se ukázalo, jsou komparativní frazémy, např.: *tvrdý jako kámen, uhasnutí jako svíčka, bítí jako psy* aj. V neměnném tvaru se také zachovaly frazémy, jejichž vznik je spojen s náboženstvím, např.: *jdi s bohem, daj bůh* (DK).

Z hlediska srovnávací historické frazeologie jsou velmi cenná rčení starých českých památek, která se v současné češtině už neužívají, ale v současné ruštině jsou dosud frekventovaná. Je to např. frazém *s lichvů zaplatit*

„vrátit (splatit) něco i s úroky“, rus. *заплатить с лихвой*, kde *lichva* má význam „příliš vysoké úroky“. Ve staré ruštině je tento výraz zaznamenán už v Ostro-mirově evangeliu (1073) a je frekventovaný i nyní, v češtině bylo substanti-vum *lichva* nahrazeno slovem *úroky*.

Také analýza ruských památek ukazuje, že se v nich vyskytují frazémy, které jsou dosud aktuální. Podíváme-li se z tohoto hlediska na památku staré ruské literatury 80.–90. let 12. stol. Slovo (*resp.* modlitba, prosba) Daniila Zatočnika, které bylo poselstvím knížeti a mělo publicistické a sa-tirické prvky, zjistíme, že její autor nepoužívá jen knižní a biblické obraty (např. *блудный сын, вѣчный огонь, смоковница неплодная, сосуд скудельни, царствие небесное, божию промысел, возноситъ гласъ; у друга видить сучецъ во оцъ, а у себе бервна не видит*), nýbrž také četné ustálené výrazy, které můžeme řadit k frazémům a které jsou v ruštině doposud aktuální, např.: *въроу и правдою, даи бог, свѣтъ очию моею, до смерти, хлѣбъ и соль, в своихъ рукахъ ај*.

Musíme samozřejmě podotknout, že výrazivo starých děl se od dnešního stavu jazyka značně liší, proto nemůžeme přesně stanovit, co patřilo ve sta-rém jazyce k ustáleným slovním spojením a co bylo jen individuálním výra-zem autora dané památky. Charakteristickým rysem starých letopisů a po-věstí bylo např. užívání velkého množství obrazných klíšé, formulí, které putovaly z jednoho díla do druhého. Protože nemáme k dispozici celý mate-riál starého písemnictví, nemůžeme s určitostí hovořit o jejich frazeologické povaze, můžeme pouze poukázat na obraty, které s velkou mírou pravděpo-dobnosti patřily k běžným obrazným prostředkům oné doby.

Vyskytují se ale vzácné případy, kdy lze sledovat vývoj určitého výrazu od volného slovního spojení k ustálenému a pak s jistotou můžeme označit tento výraz za frazém. Např. v textu Křížovnického rukopisu starých českých letopisů (*dále jen KR*), který popisuje události v letech 1346–1509, přičemž používá převážně jazyk středních vrstev českého městského obyvatelstva, k těm nejfrekventovanějším patří ustálené výrazy se slovem *Buoh*: *dopustil Pán Buoh*; *Buoh vie*; *s boží pomocí*; *Pane bože, ostřež!* (*KR*: 18). Substantivum *Buoh* v těchto výrazech, stejně jako jinde v textu, se píše s diftongem *uo*. Změna samohlásky v tomto slově po zániku jerů probíhala následujícím způ-sobem: *bóh* – *buoh* – *bůh*. K nahrazování dlouhého *o* diftongem *uo* dochází v druhé polovině 14. století. V rukopisu, jehož hlavní část pochází z 15. stol., bylo ve slově *buoh* dlouhé *o* všude nahrazeno dvojhláskou *uo*, tudíž se tento rukopis stal důkazem časového průběhu dané změny.

Záměna neprobíhá pouze v jednom případě, a to ve výrazu *bóhdá*. Toto úsloví se v rukopisu vyskytuje čtyřikrát, vždy přesně v této podobě. Dané slovní spojení se píše dohromady a s malým počátečním písmenem. Tato skutečnost svědčí podle našeho mínění o tom, že se už v 15. stol. sémanti-cká celistvost daného výrazu pociťovala tak jasně, že to vedlo k potvrzení ustálenosti obsahu ustáleností formy. Zachování dlouhého *o* ve výrazu *bóhdá*

svědčí o tom, že k frazeologizaci tohoto rčení došlo ještě před změnou, tj. před druhou polovinou 14. stol. Také mnohé jiné obraty se slovem *bůh* podlehly adverbializaci, např. *bůhví*, *bůhsud*, *zbůhdarma*, ale zde tento proces proběhl zřejmě později, už po změně diftongu *uo* v *ů*. V textu rukopisu nenajdeme žádný příklad, kde by se tyto výrazy psaly dohromady.

Letopisy, které se psaly po dlouhá léta, někdy i staletí, nám poskytují ty nejlepší možnosti ke sledování procesů vývoje jazyka. Například dosti časté užívání obratu *boží dopuštění* v Křížovnickém rukopisu starých českých letopisů umožňuje pozorování postupných etap ustálení daného frazému v českém jazyce. Slovní spojení z *dopuštění Božieho* (derivát slovesného *dopustil Pán Buh*) je v textu doloženo sedmkrát, především v popisu povodní, požárů a jiných neštěstí, srov.: *ve čtvrték z dopuštění Božieho oheň vyskočil náhle; z dopuštění Božieho stalo se jest povětrje* (KR) aj. Stálá aplikace na popis živelných pohrom a jiných neštěstí způsobila, že se slovní spojení *božie dopuštění* vyčlenilo z ustáleného rčení z *božieho dopuštění* a osamostatnilo se, srov.:

Téhož léta dobyto jest město Konstantinopolim řečské od pohanuov Turkuov [...] A lidi zbili a zajali do svých zemí. Ó veliké Božie dopuštění na svůj lid křesťanský (KR).

Význam rčení *božie dopuštění* v období mezi volným slovním spojením a frazémem můžeme určit asi jako ‚trest boží‘, později se tento význam rozšířil a začal označovat neštěstí, pohromu obecně. Křížovnický rukopis zřejmě zachycuje nejstarší doklad tohoto frazému ve staré české literatuře, rčení není doloženo ani v Gebauerově Staročeském slovníku. V současné spisovné češtině má tento frazém velmi široký význam ‚živelná pohroma, bouře; vůbec pohroma, neštěstí; shon, zmatek, poplach; rámus, hubování, hlomoz ap.‘ (PS 1: 498; SSJČ 1: 372). Ve stejném významu se používá i samotné substantivum *dopuštění*, srov. synonyma tohoto slova v synonymických slovnících: *pohroma, bouře, neštěstí, zmatek, rámus*.

Staré texty nám také zanechávají svědectví o úctyhodném stáří některých strukturně sémantických modelů. Např. v textu Dalimilovy kroniky vidíme frazém s komponentem *dlubna*, který už není současníkům znám: *bude sekýra na sě dlubny činiti*. Někteří vědci tvrdí, že slovo *dlubna* označovalo topůrko, jiní, a těch je většina, jsou přesvědčeni, že to bylo dřevěné kladivo, kterým tloukli do kovové části sekery při štípání silných polen, břeven. V textu Kroniky je popisováno pokání knížete, který pozval císaře, aby soudil vnitřní spor Čechů o moc, a pak viděl, kolik Čechů cizinec zahubil:

Kněz, když ciesařov úmysl zvědě, / s pláčem takto povědě: / „Tehdy sekýra na sě dlubny činí, / který sě před svým vrahem soudí“ (DK).

A v závěrečném slově čtenářům autor odkazuje Čechům:

Razi vám, smysl svůj při sobě jmějte, / Hostí v zemi nepúštějte. / nechcete-li v tom múdři býti, / Bude sekyra na sě dlubny činiti (DK).

Nyní slovo *dlubna* neexistuje, ale strukturně sémantický model daného typu je stále aktivní, srov.: *plést sám na sebe bič, přinesl sám na sebe palici* aj., srov. také rus. *вырыть самому себе яму* s významem ‚sám připravil na sebe trest, škodí sám sobě‘. V přebásnění Kroniky jazykem současné češtiny používá H. Vrbová ekvivalentní frazém *svou oprátku si točí* (Vrbová 2005). Model rčení zaznamenaných ve 14.–16. stol. je tedy nadále živý, a to svědčí o vysoké produktivitě daného strukturně sémantického modelu ve všech etapách vývoje českého jazyka. Náplň modelu se obměňuje, jak si to vyžadují zákonitosti tvoření expresivních výrazů.

Celkově ale je třeba zdůraznit, že rychlost obměny frazeologické zásoby češtiny a ruštiny je poměrně vysoká. Svědčí o tom například naše zjištění, že do současnosti se v nezměněné nebo téměř nezměněné podobě uchovala pouze jedna třetina staroruských a staročeských frazeologických jednotek obsažených v analyzovaných pramenech (Stěpanova 2004).

Část frazeologické zásoby jazyka se tedy pořád obměňuje, ale nehledě na to poměrně velká její část zůstala nezměněná a přetrvává v současné češtině i současné ruštině. Jelikož ostatní slovní zásoba si za ta dlouhá staletí prožila četné lexikálně-gramatické a jiné změny, působí některé prvky starých rčení archaicky, neboť uchovávají relikty starých období vývoje jazyků, které lze objasnit jen s pomocí odborných slovníků a příruček (viz Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005; Šanskij, Zimin, Filippov 1987; Stěpanova 1998). Studium těchto zastaralých prvků může významně přispět k vývoji historických bádání v oblasti frazeologie a také etymologie, gramatiky, vývoje jazyka apod.

V komponentním složení ruských a českých frazémů najdeme četné gramatické a lexikální zastaralé prvky. Z foneticko-morfologických prvků vyjmenujme aspoň následující: *опочить в бозе* (souč. v bore), *в руце божией* (souč. в руке), *притча во языцех* (souč. в языках) – podstatné jméno má zde tvar starého lokálu s významem místa; *ruka Páně, léta Páně* (souč. Pána) – *Páně* je ustrnulý jmenný tvar zaniklého přivlastňovacího přídavného jména k substantivu *Pán*; *денно и ноцно* (archaická zvuková podoba je ze staroslověnského jazyka); *не суть важно* – nyní archaické slovo *суть* je tvarem 3. osoby plurálu slovesa *быть*, který sloužil jako spona; *ни зги не видно* (slovo *зга* vzniklo ze staroruského *сѣтъга* ve významu ‚cesta‘ – po zániku redukovaných samohlásek *ѣ* a *ѥ* ze slova vypadla souhláska *m* a *c* v pozici před konsonantem *з* získalo znělost).

Příkladem archaické syntaktické konstrukce může být rčení *nerozumět (nevěřit apod.) ani za mák komu, čemu*, které je zbytkem v minulosti produktivního frazeologického modelu s předložkou *za*: *nedostat ani za + substantivum*: *nedostat ani za vlas, ani za nehet (nehýtek), ani za mák (máček, makové zrnko), ani za prach*. Největší skupinu tvořily frazémy, jejichž substantivní

komponenty označovaly něco drobného, obyčejného, nemajícího žádnou cenu, např. *prach, vlas, mák* apod. Předložka *za* tu měla význam míry a byla zastoupena také ve rčeních jiných strukturně sémantických modelů, např. *být věrný za nehet komu* ‚být nevěrný komu‘. Daný model dokládá i rčení z 16. stol. *ani za vlas stýblo nedostaneš* zachycené V. Flajšhansem.

Předložkový strukturně sémantický model s významem přibližné míry byl znám i ve staré ruštině. V současné ruštině se zachovalo pouze několik frazémů, v nichž vystupuje předložka *c*, která tu má význam přibližného vyjádření míry. Je to především výraz *мальчик с пальчик*, který pochází z ruských pohádek – ‚o chlapci malého vzrůstu‘ (v pohádce kouzelný chlapec, který se narodil chudým rodičům, mohl vlézt do ucha volům a zorat pole, zatímco unavený otec odpočíval). Jiný hrdina ruských (i jiných východoslovanských) pohádek *мужичок с ноготок* byl zlým hrdinou, zákeřným, který napáchal mnoho zla, než ho zdolal hlavní hrdina pohádky. V pohádkách se popisuje slovy: *сам с ноготок, борода с локоток*; *сам с ноготь, борода с локоть*; *сам с ноготок, борода с локоток, а усы семь четвертей* aj.

Jako další příklad mohou sloužit frazémy s archaickým tvarem adjektiva užitým ve funkci přívlastku: *от мала до велика*; *среди бела дня*. Ve funkci atributu mohla stát jak dlouhá, tak i krátká adjektiva, avšak na přelomu 15. a 16. století byl z této funkce krátký tvar vytěsňen.

Ovšem mnohem větší podíl zastaralých prvků připadá na lexikální archaismy, proto se dále soustředíme právě na jejich analýzu. Poznamenejme také, že mezi lexikálními archaismy je velká skupina historismů, tj. slov, jež zanikla se zánikem reálií, které označovala. K nim patří např. *být na jedno brdo* (*brdo* – starý název pro tkalcovský hřeben, součást stavu, který vytváří vzor koberce), *zít na paškál* (*paškál* – z lat. *paschalis*, derivát slova *pascha* – Velikonoce, velká zdobená velikonoční svíce v chrámu, u níž lidé přísahali na pravdivost svého tvrzení), *mít za lubem* (*lub* – dřevěné okraje mlýnských kamenů, za nimiž ulpívalo malé množství mouky) aj. V této práci je ale nebudeme analyzovat zvlášť, neboť se ukázalo, že se v evolučním procesu frazémů chovají stejně jako jiné zastaralé prvky.

Skupina českých a ruských frazémů s lexikálními archaismy je poměrně velká. Zahrnuje zastaralá substantiva. Nejpočetnější skupinu v této části tvoří frazémy s názvy starých měr a peněz:

- a) délkové míry: *píď po pídi* – ‚postupně‘ (*píď* – vzdálenost mezi koncem palce a koncem ukazováčku, malíku n. prostředníku), *ни пяди не отдать* ‚nedat ani trochu, vůbec nic‘; *каждым coulem* ‚úplně, po všech stránkách, skrz naskrz [být jaký]‘ (*coul* – stará délková míra, přibližně 2,5 cm), *měřit dvojím loktem komu, co* ‚posuzovat nestejně, nespravedlivě‘ (*loket* – 0,593 nebo 0,778 m), *to je na dlouhé lokte* ‚to je zdlouhavé‘; *на hony vzdálený* ‚velmi vzdálený‘ (*hon* – 125 m) aj.; *от горшка два вершка* ‚o malém a slabém, hubeném člověku‘ (slovo *вершок* označovalo původně vrch,

horní část prstu, 4,4 cm); *коломенская верста* (*верста* – o něco více než kilometr), *о velmi vysokém člověku*; *косая сажень в плечах*, *о mohutném, ramenatém člověku* (*косая сажень* se rovnala 2,13 m); *мерить на свой аришин*, *posuzovat něco jen ze svého hlediska, zaujatě*, *аршин с шапкой*, *о nevysokém člověku*; *вырасти на аришин* (na dva, na tři аришина), *značně vyrůst v očích lidí*; *как (будто, словно, точно) аришин проглотил*, *sedět, chodit nepřirozeně vzpřímeně, nehybně*; *мерить (мерять) на свой (на один) аришин* – *měřit dvojím loktem komu, co*; *видеть на три аришина в землю (под землёй, под землю)*, *být velmi prozíravý, všímavý* (slovo *аршин* – bylo převzato z východních jazyků (srov. perské *ars* – loket, sloužilo zpočátku pro měření orientálních látek, později vytěsnilo z užívání ruské slovo *локоть* a nadále sloužilo jako jediná míra při měření látek, která se rovnala 0,71 m) aj.;

b) duté míry: *мít hlavу jako вётел*, *мít velkou hlavу, být rozčuchaný; být ustaraný, utrápený* (*вётел* – staročeská míra, 23–25 litrů), *tisíc láтер, látро hромů* – *zaklení (látро – pův. ,sáh narovnaného dříví v lese)*; *под спуд положить*, *odložit na dlouhou dobu (řešení nějaké záležitosti apod.)* (*спуд* – dutá míra, vědro), *мал золотник [да дороз]*, *о někom, něčem velmi malém, ale dobrém* (*золотник* – nejmenší míra používaná obvykle pro měření váhy zlata apod., asi 4,26 g); *ни [одного] грана чего*, *vůbec nic, ani trochu* (*гран* – z lat. *granum*, *zrno* – 0,0622 gramu); *пуд соли съестъ с кем*, *velmi dobře poznat někoho* (*пуд* – 16 kg) aj.;

c) názvy peněz: *за krále Holce, když byla за грош овце* – *„dávno“*, *nestojí to ani за грош* – *„o něčem bezcenném“* (groš začali razit r. 1300, jeho hodnota k 15. stol. velmi klesla), *nestojí to за [zláманou] грешли*, *о něčem velmi špatném* (*грешле* – od něm. *Gröschel*, *malý groš*), *немít ani vindру*, *немít nic, být chudý* (*vindра* – zkomolené *Wiener Pfennig*), *шестák – koupit за пар šestáků*, *купит velmi lacino* (*шестák* – mince, která stála šest krejcarů), *новák – nestojí за новák*, *о něčem velmi špatném* (*новák* – nový krejcar, který se začal razit v r. 1858) a další (viz Stěpanova 1994); ruské frazémy s významem *„nemá vůbec nic“*: *ни гроша за душой нет у кого* (groš v Rusku nebyl ražen, ale byl Rusům znám – jak díky obchodu se západními zeměmi, tak i proto, že se hodnota dvou stříbrných kopějek v 16.–17. stol. rovnala hodnotě groše, a tak se jeho název používal jako kratší ekvivalent této hodnoty; v 19. stol. tak začali říkat půlkopějce), *нет ни полушки у кого (полушка – 1/4 kopejky)*, *ни алтына [нет] у кого, ни на алтын*, *ani trochu* (*алтын* – stará ruská mince, 3 kopějky).

Další velkou skupinu frazémů tvoří rčení, která odrážejí staré způsoby lovu a rybolovu. Lov hrál v životě starých Slovanů velkou roli, pro mnohé byl lov hlavním způsobem živobytí. Svědčí o tom např. uložení z r. 1499: „Sedláci

žádné myslivosti nésti a uživati nemají na gruntiech svých ani cizích s ručníci, kušemi, tenaty, jámami ani jinými obyčeji, leč kteří na to od pradávna od kráľuov [...] výsady mají [...] Než sietkami, sklony i lepem mají myslivost s volí pánuov vésti, čiež jsú grunty“ (Němec, Horálek 1986: 257). Většina českých frazémů této skupiny je spojena s praktikami lovců ptáků, např.: *čes. léčky klást* (léčka – past), *chytit koho do tenat* (tenata – síť), *do osidel* (osídla – oka), *na vějičku* (vějička – větvička potřená lepkavou hmotou), *na lep*, *skočit na špek*; v ruštině z pomůcek ptáčníků nalezneme *попастъ в тенѣта*, *попастъ в силки*; užívají se také názvy pomůcek při lovu zvířete: *попастъ в западню* (западня – jáma n. léčka), *лезть на рожон* (рожон – ostrý kůl, s nímž chodili na lov medvědů) aj.

S rybolovem je spojen frazém *svému nevodu kaditi* – ,starat se jen o svou výhodu‘ a *běžet jako s keserem* – ,běžet velmi rychle, bezhlavě‘ (keser – ,příruční síť na držadle, kterou se rychle přenášejí ryby ze sádky do kádě‘). Tato rčení odrážejí společné reálie a existují v různých evropských jazycích, některé z nich najdeme už v Bibli, např. *léčky klást, svému nevodu kaditi* aj.

Mnoho frazémů bylo spojeno s vojenskou činností. Např. FJ *kout pikle* ,tajně připravovat spiknutí, zradu‘ byla zaznamenána v latinsko-českém slovníku konce 15. až začátku 16. století v podobě *slévati pikel*, srov.: [...] děla bojovná strojiti, zradu kovati, pikel slévati (Němec 1968: 156).

Staročeské slovo *pikel* bylo převzato ze středohornoněmeckého jazyka, kde slovo *bickel* označovalo píku. „[...] pikel byla bezpochyby menší bodná zbraň, kterou bylo možné snadno ukrýt, snad dýka, zákeřná zbraň spiklenců. Úsloví *slévati pikel*, *kouti pikle* původně znamenala ,vyrábět bodné zbraně k dovršení spiknutí zákeřnou vraždou‘, později provádět spiknutí (úklady) jakýmkoli způsobem“ (Němec 1968: 156). Vojenského původu jsou také rčení *být s kým na kordy* – ,být nepřítelem koho‘, *bojovat s otevřeným hledím* ,bojovat poctivě, jednat čestně‘, *lámat kopí za koho, co* ,bojovat za koho, co; podporovat koho, co‘, *vysloužit si ostruhy* ,dosáhnout úspěchu, uznání‘ (ostruhy vojáků dostával při zasvěcení do řad rytířů) aj. FJ *vypracovat se od píky*, začít od úplného začátku, dosáhnout všeho vlastními silami‘ odráží hierarchii vojenských hodností – píka byla zbraní prostých vojáků (Stěpanova 1999).

Pro oba jazyky bylo příznačné pojmenování vojáků podle oblečení: v ruštině je to zastar. *красная шапка* ,voják‘ – v 17. stol. vojáci nosili červenou čepici, čes. zastar. *dostat bílý kabát* ,být odveden‘ – rakouští vojáci měli bílé uniformy. Způsob metonymického pojmenování vojáků podle barvy oblečení, čepice přetrvává dosud, srov. domácí a převzaté výrazy: čes. *červené barety* ,do r. 1989 – příslušníci zvláštních policejních oddílů za komunistické vlády‘, *modré barety* (přilby) ,příslušníci mnohonárodních vojenských sil, mírové sbory‘, *bílé přilby* ,příslušníci zvláštního oddílu policie‘, rus. *голубые, зелёные, чёрные береты* aj.

Zastaralá substantiva tvoří největší část archaických frazeologických komponentů. Z ostatních uvedeme jen výběrově:

– **adjektiva:** *dělat jako mourovatý*, mnoho a těžce pracovat (obvykle za malý plat) a *platit jako mourovatý*, platit, splácet velké peněžní částky (mourovatý je derivát praslovanského kořene *murú – ,tmavý‘ (Machek 1968: 377), také existují varianty *pracovat jako morák*, *moratý*, *morovatý*, od téhož kořene je také *mouřenín*, ,černoch‘); *být jako uhranutý* (uřknutý) ,tvářit se ohromeně, fascinovaně, být krajně překvapen‘ (uhranutý a uřknutý znamenaly původně ,začarovaný zlým okem, zbaivený vlastní vůle‘; SČFI 1983: 369). Zde pozorujeme větší množství zastaralých adjektiv a participií v ruštině, srov. jen některé příklady: *кромеиная тьма* ,úplná‘ (dř. vnější, od kraj), *избрать благую часть* ,lepší‘ (dř. dobrý, milosrdný), *нерадивый человек* ,nesnaživý, lehkomyslný‘ (dř. nepozorný), *дура неповитая* ,úplná‘ (dř. nezavinutá do plen), *злачное место* ,příjemné‘ (dř. bohaté obilím), *не ходить на совет нечестивых* ,nepoctivých‘ (dř. nekřesťanů), *ратное дело* ,vojenské‘ (dř. válečné), *юдольная обитель* ,smutná‘ (dř. údolní), *ничего зазорного* ,špatného‘ (dř. zazorь – ostuda), *попранные права* ,porušené‘ (dř. podupané), *тлетворное влияние* ,ničivé‘ (dř. tlející) a další (Popov 1967: 103–110). Shodné prvky vidíme např. v českých a ruských frazémeh, které mají svůj původ v Bibli, srov. *zaslíbená země* – *земля обетованная*, *chléb náš vezdejší* – *хлеб наш насущный*, *úhelný kámen* – *краеугольный камень*; srov. také *глас вопиющего в пустыне* – ,marná prosba‘; *воспрянуть духом* ,dodat si odvahy‘ aj.;

– **pronomina:** *во время оно* ,dávno‘; *ни то, ни сě* ,ryba, ani rak‘; *не от мира сего* ,o divném člověku‘; *ни с того, ни с сего* ,zničehonic‘; *быть по сему* ,budiž tak‘; *от сих до сих* ,odtud potud‘; *овому талант, овому два* ,každému něco‘ aj. Tato zájmena odrážejí přechod od slovanského tříčlenného systému k obecnějšímu ruskému dvoučlennému systému, vytvořenému od jednoho kořene -т- s diferencující částicí э- (*тот* – *этом*). Je to také archaické tázací zájmeno *кѣ* (кой), které bylo vytvořeno od tázacího zájmena *къ* a zájmena *ѣ*. Ve staroslověně bylo *кѣ* (кѣи), ve staré ruštině *кой*, ve staré češtině *ký* (Machek 1971: 313). Srov. čes. *ký div, kýchlo čerta (dasa, výra, šlaka)!*, rus. *на кой чѣрт* (прах, ляд, клеп, хрен, шум), *в кои веки, в кои-то годы, кой чѣрт*. V češtině místo zastaralého zájmena *ký* se užívá zájmeno *onen*: *za onoho času* ,kdysi dávno‘, *onen svět* ,záhrobní, posmrtný život‘, *v té či oně míře* ,v nějaké míře‘, *ten onen* ,leckdo‘ aj.;

– **numeralia:** *тьма тем* – ,velké množství koho, čeho‘ (slovo *тьма*, které ve staré ruštině označovalo počet 10 000, výraz *тьма тем* znamenal 100 000; později začal označovat neurčité velké množství; výraz *тьма тем* změnil svůj tvar pod vlivem rčení *тьма тьмуица* a vznikla homonyma: 1) *тьма тьмуица* ,velké množství koho, čeho‘ a 2) *тьма тьмуица* ,hluboká tma‘); *сорок сороков* (slovo *сорок* je od r. 1282 jedi-

ným možným označením čísla 40 a nemá obdoby v jiných slovanských ani indoevropských jazycích; dá se předpokládat, že jeho vznik je spojen se specifikou systému počítání předсловanského obyvatelstva východoevropského Severu (mluvícího finsky), které se od 7.–8. stol. začalo asimilovat se Slovy (Chaburgajev 1990: 269). Původně toto slovo zřejmě označovalo pytel, který mohl pojmut čtyřicet sobolích, veverčích aj. kožek – počet nutný pro zhotovení jednoho kožichu. Později výraz *сорок сороков* (tj. čtyřicet pytlů kožešin) získal význam velmi velkého množství pod vlivem ustáleného spojení *сорок сороков церквей* ‚o velkém množství chrámů ve staré Moskvě‘ (Popov 1967: 86). Celá řada ruských rčení zahrnuje číslovky, které odrážejí starý systém počítání v Rusku: *за тридевять земель* (tj. 27), *в тридесятом царстве* (tj. 30.), *за тридевятью замками* (tj. 27), *двунадесятый праздник* (tj. 12. – pravoslavní slaví 12 hlavních nepohyblivých svátků), *дванадцать язык[ов]* (tj. 12 národů – říkalo se o Napoleonově vojsku, v němž byli vojáci mnoha národností);

– **adverbia**: *бѣзет остошест, збрусу новъ, нѣ наплат, нечат напоспас, з не надála, vystřelit nazdarbůh, termo mocí aj*. Mnohé komponenty těchto adverbii byly dříve slovními spojeními (srov. *o sto šest, z brusu nový, na plat*). Například v ruském frazému *испокон веку* slovo *испокон* bylo složeno z *ис+по+кон* ‚odpradávná‘, v rčení *повернуть вспять* příslovce *вспять* je z: *в+с+нять* ‚zpět‘. V ruštině najdeme zastaralých adverbii více, srov. také: *ни шатко, ни валко [ни на сторону]; сгореть дотла; плакать навзрыд; чтоб неповадно было; хранить пуще глаза; бояться пуще огня; паче чаяния; тем паче; остаться втуне; вкупе и влюбѣ aj;*

– **verba**: tato skupina je poměrně malá, srov.: *hodina vypršela, lhůta vypršela* ‚čas utekl‘, *hodinka se dosýpá* ‚čas končí‘ (výrazy spojené s užíváním přesýpacích hodin, v nichž písek z horní do dolní části „prší“ (Němec 1980: 6)), *nouze naučila Dalibora housti* ‚nouze donutí každého naučit se dělat všechno potřebné‘ (je zajímavé, že v Blahoslavově slovníku je u tohoto rčení poznámka: *housti nunc pro obscoeno habetur, ac omnino rejectum est ab omni veri!* (Červenka, Blahoslav 1970: 23)) a *дармо в млынѣ хусти* ‚je marné mluvit s někým‘; *мыкать век* ‚žít těžce, v mukách‘ (původně sloveso *мыкать* znamenalo ‚cuchat, drát koudel‘ a vztahovalo se k práci rolníků při výrobě lněné tkaniny); *преклонить (приклонить) голову где, куда* ‚najít si někde útočiště‘, *бряцать оружием* ‚řínčet zbraněmi‘, *ищите и обряцете* ‚hleďte a naleznete‘, *вкушать от древа познания добра и зла* ‚získávat znalosti; dozvídat se něco utajovaného‘, *пожинать плоды* ‚sklízet ovoce‘, *почивать на лаврах* ‚spát na vavřínech‘, *отрясти прах от ног своих* ‚navždy se rozloučit s někým, přerušit všechny styky s kým, čím‘, *повергать в прах кого, что* ‚vítězit nad někým, ničit někoho‘ a další, které často odrážejí prvky církevněslovanského jazyka.

Jak lze vidět, ruské a české frazémy uchovávají velké množství lexikálních archaismů, které běžně používáme v rámci frazému, i když je pociťujeme jako zastaralé. Rozpoznání archaického lexikálního nebo jiného prvku obvykle nečiní potíže. Mnohem složitější je ale otázka sémantických archaismů, u nichž odhalení jejich zastaralosti není tak snadné. Při totožnosti vnější formy a paradigmaticky mohly takové komponenty frazémů mít dříve úplně jiné denotativní vztahy, než je tomu v současném jazyce: „Семантика слов разных периодов языка не допускает механических соотнесений. Древние значения существенно отличаются от современных“ (Kovtun 1971: 87). Tyto komponenty zachovávají v rámci frazémů starý význam, zatímco jazyk pokročil dál a v současné mluvě je sémantika těchto slov jiná. Srov. u A. A. Potěbni: „Прежде созданное в языке двояко служит основанием новому: частью оно перестраивается заново при других условиях и по другому началу, частью же изменяет свой вид и значение в целом единственно от присутствия нового“ (Potěbňa 1985: 125).

Vezměme si například rčení *bez práce nejsou koláče*. Starý výraz *jít s koláčem* s významem ‚končit službu, jít ze služby‘ (Machek 1968: 267) se dnes chápe doslova jako „jít s pečivem“ a nemůže sloužit jako motivace pro význam rčení. Přitom ve 14. stol. měl koláč úplně jiný tvar a určení, než má dnes. Podle V. Machka to původně bylo „pečivo velikých rozměrů, podoby kola, ve středu prázdné (tedy jako ohromný precílík); pečivo obřadové (obětní pokrm bohům) [...]“; peklo se, když např. člen rodiny navždy odcházel z domova [...], také když sluha odcházel ze služby, dostával takový veliký koláč [...], jež si odnášel na zádech na holi, kterou držel přes rameno (jako pocestní nosí na holi uzlík)“ (Machek 1968: 267). Slovo *koláč* nabylo ve staré češtině významu ‚odměna za službu, za práci, plat, odměna vůbec‘ (Machek 1968: 267).

Koláč se dával také poslovi, který přinesl dobrou zprávu, srov.: získal dobrý koláč, povědzev, že králová syna porodila (14. stol. – Flajšhans 1911: 540). Koláč přinášeli také vlivným osobnostem, srov.: běželi sú k kniežeti s koláčem (1518); již my jako s koláčem [k] kumštuom našim libeznym se obrátíme (14. stol. – Flajšhans 1911: 541).

Později slovo *koláč* dostává význam ‚úplatek‘, srov.: učinil úplatek s Jaroškem tak, že jemu dal koláče sedm kop grošů za jeho právo (1437 – Flajšhans 1911: 541). Benátčané dali tomu poslovi dvanáct tisíc dukátův koláče (1522 – Flajšhans 1911: 541).

Znalost starého významu a extralingvistických konotací umožňuje také přesnější pochopení obraznosti frekventovaného přísloví *bez práce není koláče* nebo *bez práce nejsou koláče*. Dnešní mluvčí může chápat tento výraz doslova asi tak: „nebudeš-li pracovat, nedostaneš jídlo“. Původně ale toto přísloví zřejmě mělo obdobný, ale přece jen poněkud odlišný význam a chápalo se jako: „Bez práce nedostaneš odměnu“ (nejen jídlo a asi především něco jiného než jídlo). Podobné jednotky můžeme označit za frazémy, ve kterých došlo k implicitním změnám.

Přehodnocení vnitřní formy frazémů spočívá zpravidla ve smyslovém přiblížení nejasného výrazu k významově jasnému slovu či frazému, které mají (často mylně) vysvětlit jeho původ. Například adjektivum *mazaný* ve významu ‚vychytralý, prohnaný‘ bylo derivátem slovesa *mazati* ve významu ‚bít‘. Dnes tento význam zanikl, a slovo *mazaný* ztratilo motivaci. Ovšem vnitřní forma adjektiva *mazaný* poukazovala na jeho spojení se slovesem *mazat* ve významu ‚potírat něco tenkou vrstvou něčeho‘. Tak vzniklo rčení *všemi mastmi mazaný*, které se dnes chápe ve smyslu ‚opatřený proti všem nemocem, připravený na každou obtíž‘ a chybně spojuje tento frazém se starou praxí léčit všechny nedostatky (tedy i hloupost) mastí (SČFI 1994/1: 416–417).

Podobné jevy lze pozorovat také v ruské frazeologii. Např. v současné ruštině se slovo *быльё* ve výrazu *быльём поросло что* ‚o něčem dávno zapomenutém, po čem nezůstalo ani památky‘ chápe jako tvar slovesa *быть* v minulém čase – *было*. Tuto interpretaci podporují i přísloví: *Мало ли что было, да бытьём поросло; Было да прошло, да бытьём поросло* založená na shodě mezi tvarem slovesa *быть* a zaniklým substantivem *быльё*, které bylo vytvořeno od slovesa *быти* v jeho starém významu ‚růst, vyrůstat‘. *Быльё* bylo tudíž hromadné podstatné jméno s významem ‚to, co roste, tráva‘ (srov. čes. *bylí*, rus. *былинка*). To znamená, že rčení bylo založeno na konkrétní představě – co už porostlo trávou jako stezka, po níž se dlouho nechodí (Bierich, Mokienko, Stěpanova 2005: 75–76). Slovo *быльё* je nyní archaismus, který se používá pouze v tomto rčení, jež je v současné ruštině dost rozšířené.

Podobné přiřazení k aktuálnímu slovu není vzácné – z psycholingvistického hlediska je lidová etymologie normálním jevem, protože přehodnocení, aktualizace vnitřní formy přispívá k prodloužení životnosti daného frazému. Např. chybné chápání slova vidíme také ve FJ *животный страх*, kde adjektivum *животный* se vykládá ve významu ‚velký, fyziologický, stejný jako u zvířete‘, neboť se odvozuje od slova *животное* – ‚zvíře‘. Ve skutečnosti je zde ale komponent *животный* odvozeninou od substantiva *живот* ve významu ‚život‘, tj. původně *животный страх* mělo význam ‚strach o svůj život‘ (Černych 1999: 165).

Také adjektivum *вражий* ve výrazu *вражья сила* bylo původně vytvořeno od substantiva *враг* ve starém významu ‚děbel‘, *вражья сила* tedy označovala sílu ďábla. Pod vlivem současného významu slova *враг* ‚nepřítel, protivník‘ také frazém změnil svou sémantiku na ‚nepřátelské síly, nepřítel‘.

Ruské frazémy z důvodu specifiky svého historického vývoje, především z důvodu velké role církevněslovanského jazyka, obsahují velký počet sémantických archaismů, například: *живот положить, держи карман шире, мальчики в глазах, всем миром, на миру и смерть красна, с миру по нитке, одним миром мазаны, отдать на поток и разграбление, провал бы взял кого, хоть пруд пруди, ревность не по разуму, без роду-племени, ставить рогатки, белый свет, иметь сердце на кого, сорвать сердце, с сердцем сделать что, в сердцах, ради красного словца, всякой твари по паре, красный угол, курить фимиам, по сходной цене, битый час* aj. Pouze

v menší části frazémů došlo k nahrazení zastaralého komponentu novým slovem (*на оном свете – на том свете; сбросить со счетов – сбросить со счета; сбоку припёка – сбоку припёку; на тебе, небоже, что нам негоже – на тебе, небоже, что нам негоже* aj.), ostatní jednotky buď z jazyka vymizely, anebo jsou pořád aktuální nehledě na archaičnost svých komponentů. Lze říci, že podobné frazémy se díky tomu naopak vyznačují zvýšenou expresivitou vyvolanou nepravidelností formy.

Je třeba poznamenat, že zde bylo uvedeno jen několik nejvýraznějších příkladů přehodnocení vnitřní formy frazémů z hlediska synchronie. Ale musíme mít na paměti, že zpravidla jakákoliv změna frazému – změna jeho komponentního složení nebo syntaktické konstrukce atd. má za následek změnu (v různé míře) vnímání vnitřní formy daného frazému u nositelů jazyka. „И идея и звуковой материал, заключенные в знаках, имеют меньше значения, чем то, что есть кругом него в других знаках. Доказывается это тем, что значимость термина может видоизменяться без изменения как его смысла, так и его звуков, исключительно вследствие того обстоятельства, что какой-либо смежный термин претерпел изменение“ (Saussure 2004: 119).

Frazémy se zastaralými prvky často zůstávají v jazyce i proto, že se dosud pocituje spojení jejich komponentů s jinými aktuálními prvky lexikálně-gramatického systému. Ukážeme to na příkladě ruského výrazu *темна вода во облацех*, o něčem nejasném, tajemném, který pochází z církevněslovanského textu Knihy žalmů: „И положи тму закров свой, окрест его селение его, темна вода во облацех воздушных“ (Пс. 17, 12). Tato fráze je částí Davidových žalmů, kde se popisuje velkolepý obraz Hospodinova sestoupení s nebes, srov. v ruském překladu: „И Он услышал от святого чертога Своего голос мой, и вопль мой дошёл до слуха Его. Потряслась и всколебалась земля, дрогнули и подвиглись основания гор, ибо разгневался Бог; поднялся дым от гнева Его и из уст Его огонь поядующий; горячие угли сыпались от Него. Наклонил Он небеса и сошёл, – и мрак под ногами Его. И воссел на Херувимов и полетел, и понёсся на крыльях ветра. И мрак сделал покровом Своим, сению вокруг Себя мрак вод, облаков воздушных“ (Пс. 17, 7–12). Frazém *темна вода во облацех* uchovává dva zastaralé prvky (tvar lokálu *облацех* místo současného *облаках*, jmenný tvar adjektiva – *темна*, který se teď používá málo), ale přesto je v současné ruštině frekventovaný. Srovnej:

Лист, исписанный кругами и цифрами, до сих пор хранится у хозяина трактира; штатный смотритель уездных училищ, которому хозяин показывал этот лист, [...] сказал: „Темна вода во облацех“. А.Чехов. Злоумышленник.

– Я читал опыт философии Надеждина. Сухо немножко, – сказал я, стараясь, по возможности, смягчить вертевишийся у меня в голове ответ: темна вода во облацех. И. Никитин. Дневник семинариста.

Autoři Velkého biblického slovníku vyčleňují ve frazému *темна вода во облацех* také sém ‚o něčem neznámém‘, srovnej:

Это, брат, ещё темна вода во облацех, что тебе министры скажут. А. Писемский. *Люди сороковых годов*.

S тревогой, похоже, ждуть исхода moskovской встречи i военные: не придется ли, как в прошлом году, отдавать боевикам всё, что освобождено с немалой кровью? Словом, как говаривали в старину, темна вода в облацех. *Правда*, 25. 5. 1996.

Věříme, že tento frazém přežívá právě díky své motivovanosti aktuálním přeneseným významem adjektiva *темный* – ‚nejasný, neznámý, pochybný‘, srov. *темная лошадка*, *темное дело*, *темная история*, *темное прошлое* aj.

V českém překladu *Книги жalmů* je na tomto místě věta: „Udělal sobě z temností skryši, vůkol sebe stánek svůj z temných vod a hustých oblaků“ (Žalm 18,12). Z tohoto textu nevzešla frazeologická jednotka.

Jak lze vidět, v ruských i v českých frazémech jsou zastoupeny archaické prvky všech úrovní: foneticko-morfologické, syntaktické, lexikální a sémantické. V této části práce jsme se zaměřili především na lexikální archaismy. Počet lexikálních archaismů v různých slovních druzích není stejný. Např. v ruských frazémech je více archaických zájmen (*во время оно*, *не от мира сего*; *ни с того*, *ни с сего*), číslovek (*сорок сороков*, *тьма тем*) a neplnovýznamových slov (*погибоша аки обры*, *и иже с ним*, *елико возможно*) a také zastaralých slovesných tvarů (*говорить невесть что*, *не суть важно*, *прильпе язык к гортани*). V češtině se zachovaly archaické fonetické varianty předložky *v*, která se před retnicemi měnila v *u*: *u vidění*, *u vytržení*. Poměrně velká je i skupina sémantických archaismů, jejichž odhalení je možné pouze na pozadí podrobné analýzy dat starých památek a slovníků. Nelze předpokládat, že dovedeme absolutně adekvátně pochopit obraz světa předků, že se dovedeme vžít do jejich citění. „Každé studium diachronie je silně omezené nedostatečným množstvím pramenů a v podstatě absolutní absencí jazykového povědomí minulých mluvčích“ (Čermák 2001a: 80). Neznáme všechny jejich znalosti o okolním světě, proto můžeme odhadnout kulturní a jazykovou identitu našich předků jen velmi přibližně, a tedy u každého jevu starého jazyka si musíme znovu a znovu ověřovat jazykové a extralingvistické skutečnosti, a to i u rčení zdánlivě jasných.

LITERATURA

БИРИХ, Александр – МОКИЕНКО, Валерий – СТЕПАНОВА, Людмила

2005 *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*

(Москва: Астрель. АСТ. Люкс)

BURGER, Helmut – Linke, Alexander

1998 „Historische Phraseologie“; *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, č. 1, s. 743–756

ČERMÁK, František

2001a *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Praha: Karolinum)

2001b „Substance of idioms: perennial problems, lack of data or theory?“;

International Journal of Lexicography 14, č. 1, s. 1–20

ЧЕРНЫХ, Павел

1999 *Историко-этимологический словарь современного русского языка*

(Москва: Русский язык)

ČERVENKA, Matěj – BLAHOŠLAV, Jan

1970 *Česká přísloví* (Praha: Odeon)

ECKERT, Rainer

„Die Bedeutung der Sprichwörter für die historische Erforschung und Etymologisierung der Phraseme“; *Proverbium*, 6, s. 9–24

FLAJŠHANS, Václav

1911 *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Díl I. Přísloví staročeská. 1. polovice. A–N* (Praha: Šimáček)

ХАБУРГАЕВ, ГЕОРГИЙ

1990 *Очерки исторической морфологии русского языка. Имена* (Москва: Изд-во Московского университета)

JUNGSMANN, Josef

1989–1990 *Slovník česko-německý. Díl I–V* (Praha: Academia)

KOMENSKÝ, Jan Ámos

1954 *Moudrost starých Čechů* (Praha: SNKLHU)

КОВТУН, ЛЮДМИЛА

1971 „О неявных семантических изменениях“; *Вопросы языкознания*, 5, s. 81–90

KR

1959 *Staré letopisy české. Z rukopisu Křižovnického* (Praha: SNKLHU)

Kronika tak řečeného Dalimila

2005, přeložila M. Krčmová, přebásnila H. Vrbová (Praha, Litomyšl: Paseka)

MACHEK, Václav

1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Československá akademie věd)

МОКИЕНКО, Валерий

1973 „Историческая фразеология: этнография или лингвистика?“ *Вопросы языкознания*,
č. 2, s. 21–34.

1980 *Славянская фразеология* (Москва: Высшая школа)

1993 „Принципы этимологического анализа фразеологии“; in *Philologia slavica. K 70-letiu akademika Н.И.Толстого*, s. 349–353 (Москва: Наука)

NĚMEC, Igor

1968 *Vývojové postupy české slovní zásoby* (Praha: Academia)

1980 *Slova a dějiny* (Praha: Academia)

NĚMEC, Igor – HORÁLEK, Jan a kol.

1986. *Dědictví řeči* (Praha: Panorama)

ПОПОВ, Ростислав

1967 *Фразеологические единицы современного русского литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами* (Вологда: Сев.-зап. кн. изд.-во)

PS

1935–1957 *Průruční slovník jazyka českého. Díl 1–8* (Praha: Academia)

ПОТЕБНЯ, Александр

1985 *Из записок по русской грамматике* (Москва: Просвещение)

СОЦЦИОР, Фердинанд де

2004 *Курс общей лингвистики* (Москва: Едиториал УРСС)

SČFI

1983 *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání* (Praha: Academia)

1994 *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Díl 1–2* (Praha: Academia)

SSJČ

1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého. Díl 1–4* (Praha: Academia)

STĚPANOVA, Ludmila

1998 *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů* (Praha: Karolinum)

1999 „Чешские фразеологизмы, связанные с военной деятельностью (диахронический аспект)“; *Славянская филология* VIII, s. 91–98

2004 *Česká a ruská frazeologie: diachronní aspekty* (Olomouc: Univerzita Palackého)

ШАНСКИЙ, Николай – ЗИМИН, Валентин – ФИЛИППОВ, Андрей

1987 *Опыт этимологического словаря русских фразеологизмов* (Москва: Русский язык)

ТОЛСТОЙ, Никита

1995 *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* (Москва: Индрик)

ВИНОГРАДОВ, Виктор

1977 *Избранные труды. Лексикология и лексикография* (Москва: Наука)